

trebalo boriti protiv te klase (frakcije klase) i tim putem tek zbiljski zaštititi čovjekovu prirodnu okolinu?» (str. 40).

Ilustrirat ćemo taj apstraktni zaključak konkretnim primjerom. Tvornice cementa zagađuju čovjekovu okolinu bez obzira upravlja li njima tehnokratski konzorcij neke multinacionalne kompanije ili nasljednici prvoga radničkog savjeta. Budući da dosad nisu otkriveni dovoljno efikasni filteri, koji bi spriječili da se prilikom proizvodnje cementa ne iskradu u zrak deseci pa i stotine tona cementne prašine, što onda učiniti? Da li zbog toga zatvoriti tvornicu, a u građevinarstvo se vratiti na staru dobru ilovaču?

Autor ima pravo kada kaže:

»'Socijalne probleme industrijalizacije' (loc. cit.) — ako se na to misli — otkrili su već i prije Marxa engleski tvornički inspektori (i to ponovo otkrivaju 'najnovija istraživanja u svetu' kako bi popravljala buržoasko društvo na njegovom vlastitom tlu, pa onda naša teorija ekonomskog razvoja, naši ekonomisti, otkrivaju ta otkrića). Marx je davno već te 'socijalne probleme industrijalizacije' uzdigao na razinu klasne borbe, i sa tog stajališta je on (za razliku od predmarksističkih kritičara kapitalizma, za razliku od Proudhona, i za razliku od naših ekonomista kad misle da saopćavaju otkrića 'najnovijih istraživanja u svetu') vidio 'u bijedi i njenu prevratničku, revolucionarnu stranu'« (K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 100) (str. 39).

Ali zaboravlja da je Marx bio prvi koji je uvidio da se u tome smradu, prljavštini i buci rađa novo bogatstvo, dotad neslućeno koje, ako se pravednije raspodijeli, može poslužiti na dobrobit cijelom čovječanstvu. Ako njega nema, nema se ni šta dijeliti, ma kako bili pravedni. To je osobno iskusio i sam Marx, kad je jednom prilikom ostao bez minimalnih sredstava za život — a živio je više od Engelseve pomoći nego od vlastite zarade i novac mu se olako topio na dlanu. U očaju zatražio je posao pisara na željeznici, ali ga nisu primili zbog ružnog rukopisa. Na sreću!

Zlatko Čepo

RADOJE PAJOVIĆ, Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941–1945, Cetinje 1977, str. 616

U prvom delu opsežne monografije Pajević je obradio period od ulaska italijanskih trupa do početka 1942, kada je došlo do oružanog sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i kontrarevolucionarnih snaga; drugi deo obuhvata period četničko-separatističke vladavine do italijanske kapitulacije i ulaska Nemaca u Crnu Goru, a treći slom četnika i separatista.

Pajovićeve su istraživanja savesno izvedena, a temelje se na dostupnoj građi najraznovrsnijeg porekla (četničkoj i separatističkoj, narodnooslobodilačkog pokreta, italijanskoj i nemačkoj), novinama, literaturi, emigrantskoj publicistici. Pajovićeve rad pokazao je kako i deo emigrantske literature, posle kritičkog odbira, može da pomogne tamo gde »ćute« ostali izvori, naročito kada je reč o osnivanju tajnih oficirskih grupa 1941, pre otvorene konfrontacije četnika •

narodnooslobodilačkim pokretom, kao i prilikom odstupanja četničke vojske iz Podgorice potkraj 1944. u pravcu Bosne. Ta literatura i procesualni izvori korišćeni su u rekonstrukciji kada se prekidao lanac radnje u sačuvanim izvorima. Naročito za četničku završnicu: odstupnicu prema Bosni, gde će se na »stranom terenu« — NDH — raščišćavati stare raspre između četničkih komandanata (Mihailovića, Đurišića, Ostojića, Lalatovića, Baćevića), ustaša i četnika, Drljevića i četnika, završavajući s uništavanjem vodstva u Jasenovcu i četničkim egzekucijama nad Drljevićem i Krivokapićem u Austriji. Naravno, to poglavlje ostaje da se i dalje ispituje i činjenički upotpunjuje. Karakter rada federalista (separatista, zelenaša ili »zelembača«, kako ih ponekad nazivaju četnici), njihova podvajanja, nedovršene i nedorečene diferencijacije zanimae također i u narednom periodu istoričare ove grupacije.

Krajnje preciznim istraživanjem i »slaganjem« činjeničkog mozaika o poreklu, razvoju i sudbini tih kontrarevolucionarnih snaga Pajović je stvorio nesumnjivo skladnu, čvrstu i monumentalnu celinu. Strogo stručnim postupkom, hladno i objektivno, Pajović nije dao samo istoriju kontrarevolucije u Crnoj Gori u prošlom ratu nego je istovremeno na retko složenom i osetljivom pitanju savremene istorije dokazao — bez verbalnih metodoloških eksplikacija — da njena naučna obrada nije samo izraz budućih iščekivanja no i dostižna realnost naših dana, ukoliko se radi savesno i u istraživačkom zanosu. Pored nesumnjivo bogatih rezultata istraživanja ta strana Pajovićeve monografije posebno ohrabruje.

Surova drama građanskog rata, sav kovitlac strasti koji je potresao ovu zemlju 1941—1945, oživljeni su u ovoj monografiji u svim njihovim protivurečnostima: antifašističkoj borbi i otporima, njenom izneveravanju, širini oslobodilačke platforme praćene i devijantnim strujanjima 1941—42, socijalnoj i nacionalnoj emancipaciji i robovanju preživelim tradicijama i uzaludnim pokušajima da se sačuva *status quo*.

Moglo bi se i zapitati: je li ostvarljiva istorija kontrarevolucije bez istovremenog opširnog ispitivanja revolucionarnog subjekta, njegovog programa i realizacije? Pajović je imao pred očima revolucionarni okvir, a drugu glavu monografije posvetio je uporednoj analizi KPJ i građanskih snaga uoči i za vreme ustanka. Za Pajovićev metod uopšte je karakteristično da u ime dubine sužuje analize i o opštim događajima i procesima govori najkonciznije, naznačujući neke od njih samo u obrisima. Spomenuti su ipak svi važniji potezi i akcije ustaničkog rukovodstva, programski dokumenti CK KPJ i Vrhovnog štaba, PK KPJ za Crnu Goru i Boku, Glavnog štaba, četničke vrhovne komande, federalističkog vodstva, italijanskog i nemačkog okupatora.

Pitanje, koje kod dela istoričara može da izazove više sumnje, moglo bi da se formuliše ovako: kako je moguće u jednoj celini donositi istoriju dvaju tako antagonističkih pokreta kakvi su četnički i federalistički. Dozvoljavajući podeljena mišljenja, mislimo da je Pajovićeva zamisao, i pre svega rešenje, dobrim delom otklonilo sumnje u tome smislu. Kontrarevolucija u Crnoj Gori iscrpljuje se u ova dva pokreta. Podele, s ovim ili onim odstupanjima, imaju svoj kontinuitet iz 1918. i između dva rata, nastavljajući se u ratnim uslovima, sa odjecima starih nepoverenja i razmimoilaženja, dobro prikazanim na stranicama ove knjige. Te dve suprotstavljene snage imaju u narodnooslobodilačkom pokretu jedinstvenog neprijatelja. Pored elemenata neprijateljstva, istraživanje otkriva i dodirne tačke, saradnju, koordinaciju, uzajamno razumevanje. Podnaslov monografije »federalistički pokret« analiziran je u svetlosti njegove federalističke i separatističke

komponente, nezavisno od otvorenih pitanja opredeljivanja pojedinaca i grupa, nedostatka platformi i izričitijih izjašnjavanja.

Proporcije izlaganja određene su značajem tih pokreta, govoreći jasno u prilog četničkoj, unitarističkoj i velikosrpskoj struji. Kompoziciona rešenja izlaganja pronađena su više nego inventivno, ne razbijajući tkivo radnje na dva izolovana koloseka kao rezultat dodira akcija i isprepletenosti sudbina heterogenog fronta kontrarevolucije.

Prilikom čitanja monografije rađaju se neke zabune i pojavljuju ipak neke nedoumice: mikrorekonstrukcija, koja ne može da ne pleni podacima, preplavljena je vojnim akcijama, pokretima jedinica, njihovim osipanjima i ponovnim formiranjima, pokretima iz jednog rejona ili prebacivanjima s jednog masiva na drugi, sitnijim ili krupnijim »bojevima«, detaljnim komandnim sastavima i njihovim izmenama, pregrupisavanjima jedinica, sastancima i zborovima; upadima i prepadima, zasedama, itd. Koliko li je nižih a kudikamo viših glavešina kontrarevolucije »markirano« na stranicama ove knjige? Hteli bismo, jednostavno, da istaknemo da preteže vojna strana događaja. Lako se složiti s piscem da je reč o »militarističkoj« organizaciji i o »biti il' ne biti«, i uopšte težnji četnika da se u toku rata unište svi unutrašnji neprijatelji: narodnooslobodilački pokret, Muslimani i separatisti, pre nego se otvori »drugi front«. Na taj aspekt i niz detalja upućivali su i izvori, dinamika vojne situacije, psihologija rukovodećih ljudi — uglavnom oficira i njihovo priklanjanje »vojnom« načinu rezonovanja i poštovanju »pravila službe«. Podsetimo na depeše četničke vrhovne komande podređenim starešinama i njih Mihailoviću. Usvajajući do određenog stepena ove razloge, pitamo se nije li postojala mogućnost da se po cenu sažimanja ove faktografije, nazovimo je uslovno »vojne«, više govori o političkim, socijalnim i psihološkim pojavama. Kakvo je izgledalo crnogorsko selo uoči ustanka (ekonomski, kulturno, demografski, s kojim i kakvim naslagama tradicije i patrijarhalnih predstava pomešanih s novim političkim i društvenim viđenjima), pogotovu posle priliva izbeglica iz delova Jugoslavije i povratka đaka i studenata iz varoši i gradova? Kako se ponašaju mase u Crnu Goru slivenih oficira, građanskih intelektualaca, sreskih načelnika i sličnih kategorija, potencijalna vojska kontrarevolucije? Kakva je crnogorska varoš toga vremena, prvenstveno njen socijalni sastav? Tim pre što se Podgorica spominje kao centar kontrarevolucionarnih snaga, uz Cetinje, Nikšić i ostale varoši.

Izvodi dokumenata u osnovnom tekstu, a ponekad i u napomenama govore o pojedinačnoj i kolektivnoj histeriji kao posledici straha četnika u kriznim fazama rata. Šteta što ti dokumenti nisu iskorišćeni za širu analizu duhovne atmosfere u varošima i selima, koja su tako često menjala gospodare (Kolašin, Berane, Andrijevića, Mojkovac). Isto bi moglo da se kaže i za četničku propagandu. Ispušteno je da se govori o specifičnoj, u Crnoj Gori dugo očuvanoj plemensko-bratstveničkoj strukturi (sem kada je reč o teritorijalnoj vojnoj organizaciji), i njenom uticaju na događaje (svest, tradicija, odnosi u plemenu i između plemena, moralne norme na snazi i njihovo rušenje); možda je više razmatranja zasluživao i odnos između severne i stare Crne Gore (podlovcenske), sem onog što je došlo do izražaja u sukobima između četnika i separatista. Analiza je mogla da se rasprostire i na pojave u Crmnici i Riječkoj nahiji koje pisac naziva vojno-političkim ravnotežama.

Uz pomoć neprijatelja legalizirani četnici, nezavisno od stvarnih ili fiktivnih paralelnih četničkih komandi (legalnih i ilegalnih), i pojedinačnih ilegalnih jedinica

(Vuk Kalajit i drugi), nastojali su da likvidiraju partizanski pokret, ne birajući sredstva. Činjenički su navođene četničke likvidacije protivnika (od streljišta do »rogljanja«, stavljanja pod slovo »Z« i masovnih masakra muslimanskog stanovništva u Sandžaku i istočnoj Bosni), ali su i ta svedočanstva društvene patologije — uslovljene odbranom svoje klasne i političke prevlasti — ostala neprepuštena tokovima dubljih psiholoških ispitivanja.

Na sceni vidimo brojne četničke starešine o čijim je likovima trebalo nešto više reći sa stanovišta mentaliteta, ponašanja, shvatanja subordinacije, itd. Dr Pajović je dao osnovne biografske podatke istaknutijih starešina, pa i njihove međusobne odnose, tako karakteristične po ambicijama, glodjenjima, netrpeljivostima (Lašić — Đurišić, Lašić — Lukačević, Đurišić — Lukačević). Ostaje se pod utiskom da je istraživač, pritešnjen faktima, koje je s maestralnom tehnikom odabirao i »sortirao«, doprinco ne samo »stiskanju« i »gušenju« činjenica, već i gubljenju prostora za izvlačenje iz empirije društvenih i ljudskih suština protagonista izdaje.

Rekli smo da pisac nije zloupotrebljavao opšta mesta; on je veoma određeno vezan za svoju temu i za svoj prostor. Crnogorsko četništvo imalo je, međutim, veoma važno mesto u istoriji Mihailovićeveg pokreta, čime je već bila prevaziđena tema kao »provincijska« ili usko regionalna. Pogotovu imaju li se u vidu nesumnjivo vredni momenti opštijeg značenja: preko Crne Gore Mihailović kontroliš primorski pojas kao moguće mesto desanta saveznika; više od pola godine on je boravio u Lipovu, na domak Kolašina; u Mihailovićevoj strategiji računalo se na razoružanje Italijana u trenutku izlaska Musolinijeve Italije iz rata; crnogorske četničke jedinice smatrane su do Neretve i Drine kao najelitniji odredi tzv. Jugoslovenske vojske u otadžbini. Ako su izostavljena opšta mesta nisu zanemarivane pogranične oblasti: Sandžak (Stari Ras), Hercegovina (Stanišićeva Crnogorsko-četnička komanda, veze s Bačevićem, sastanak u Zimonjića kuli, učešće na Neretvi i kasnije borbe na hercegovačkom prostoru, odstupanje s hercegovačkim četnicima na kraju rata, itd.), Albanija (pregovori s albanskim nacionalistima o povlačenju 1944. i ponavljanje »albanske Golgote«). Prikazano je nezadovoljstvo separatista »osakaćenom« Crnom Gorom u korist »Velike Albanije«, pokušaji graničnih izmena, ali, sem navođenja šturih podataka nema više podataka o albanskim kvislinzima koji su sadejstvovali s neprijateljem u napadima na severne krajeve Crne Gore.

Mada je Pajović o tome ranije pisao, novim istraživanjima nadopunio je praznine o Nojbahevovim planovima stvaranja federacije Srbije i Crne Gore preko Sandžaka i ujedinjenja svih antikomunističkih snaga u interesu obezbeđivanja što sigurnijeg zaleđa nemačkim armijama na jugu Balkana. Vredni su pažnje izvori o konzekventnom Hitlerovom antičetničkom i antisrpskom stavu do kraja rata, određenom nepoverenjem prema četničkom ponašanju u kritičnom trenutku invazije, ranijim kompleksima i uverenjem u srpsku ekspanzivnost prema Jegejskom moru. Saopštene su brojne nove pojedinosti o Đurišićevim vezama sa Nedićem, Ljotićem, Nojbaherom, Ratkom Parežaninom i reakcije na plan opunomoćenog ministra Rajha za Jugoistok u četničko-federalističkom bloku u jesen 1943. i na početku 1944. a na drugoj strani o radu Sekule Drljevića u Zagrebu, posle napuštanja Zemuna u proleće 1944.

Kao da je pisac strahovao da se tretiranjem nekih pojava ne otisne na pučinu opštije problematike Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Tako je Bejljeva misija tek spomenuta. Pajović je u tri-četiri navrata spomenuo mitropolita crno-

gorsko-primorskog Joanikija, uključivši i njegovo napuštanje Crne Gore s četnicima u društvu 56 sveštenika, ali s četničko-separatističkim kompleksom nije razmatrao mesto i ulogu Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori u tadašnjim frontovima. Nema ni reči o projektu »Homogene Srbije«, koji je po nekim istraživačima (Mih. Stanišić) izrađen u Nikšiću potkraj juna 1941. Iz četničke propagande vidi se da se crnogorski komunisti nazivaju »anarhistima«, ali se bliže ne ulazi u uzroke sličnih kvalifikacija šireg značenja od međusobnih unutrašnjih ocena. Terminološki gledano, zbrku može da stvori operisanje sa izrazima »građanske partije«, naročito kada je reč o onim velikosrpskog programa i orijentacije. Pomenuta je likvidacija Jovana Plamenca, ali nije raščišćeno pitanje je li njegov dolazak u Crnu Goru 1944, u vreme planova o srpsko-crnogorskoj federaciji, bio privatne prirode ili povezan s nekom misijom. Prilikom pomena njegovog prezimenjaka Petra Plamenca navodi se da je on otišao u »šumu« a zatim osuđen na vremensku kaznu, iako je tačnije da se kaže da se taj zelenaški prvak našao na slobodnoj teritoriji, iskoristivši poznanstvo i potporu dra Nika Miljanića. Grupa zemljičinskih prvaka pomenuta je u predratnom periodu i u ustaničkoj fazi. Je li ih bilo na četničkoj teritoriji posle povlačenja partizanskih snaga za Bosnu?

Mislimo da nije bilo zгорега zadržati se više i na jednom mestu o izvorima mobilizacije ljudstva, načinu ishrane, kantoniranja jedinica, lečenju ranjenih boraca, sistemu veza, sabiranju obaveštajnih podataka, itd.

Pisac se trudio da se ne ponavlja i da ne prenosi već poznate istorijske sadržaje, nastojeći, s pravom, da bude svež i nov. Međutim, ima nekih tema, a takva je nesumnjivo ova dra Pajovića, gde je unutrašnje konflikte, pogotovu u regionalnim okvirima, teško razumeti ukoliko nismo ispitali ili bliže objasnili njihove primarne agense na široj jugoslovenskoj pozornici i u krilu antifašističke koalicije. Do kojeg stepena crnogorsko četničko vodstvo, pa i Mihailović, ne razumeju te spoljne promene izazvane unutrašnjim odnosima snaga u Jugoslaviji i međunarodnom strukturom kao da pokazuju serije misija četnika preko Jadrana u jesen 1944. i očekivanje iskrcavanja vezano čak za određen dan. Poruke tih misija angloamerikanskim štabovima nedvosmislene su: stavljanje pod njihovu komandu, ali one su iznošene u vreme kada je britanska politika uvelike imala sasvim drugačiji i dugoročni kurs koji je ranijeg štićenika prepuštao vlastitoj sudbini, usmerena na tzv. politiku kompromisa kojoj je od jeseni 1943. prišao i SSSR.

Zaključak Pajovićeve monografije je daleko ispod njenog nivoa iznošenjem nekih opštijih mesta već izrečenih, i mislimo primer ispuštene šanse da se ogromni saopšteni analitički materijal sintetizuje i sublimira opštijim razmišljanjima o sudarima koji su potresali Crnu Goru u vremenu rata, golemim žrtvama sukobljenih frontova i suštini nacionalne izdaje.

Pajovićeva monografija je do sada najveći majdan podataka o fenomenu kontra-revolucije u prošlom ratu u jednoj jugoslovenskoj zemlji. Utvrđeni podaci ne ostavljaju sumnju o motivima četničkog i separatističkog ponašanja i razornoj snazi kolaboracije. Dubljim osmišljavanjem tih podataka mogli su se još reljefnije istaći koreni bezumne mržnje prema svemu novom u krilu nosilaca saradnje s okupatorima, beskrajnih očekivanja nemogućih saveza, neverovatnih obrta i beznadnih kombinacija. Na činjeničkoj osnovi ove monografije, koja osvetljava četnički vojno-politički galimatijas u prošlom ratu, ostaće da se još bliže određuje socijalno tlo sukoba, ispituje istorijski kontinuitet izdaje i nastavlja raz-

matranja o minornosti četničkog i separatističkog rukovodećeg kadra, nedoraslog istorijskoj situaciji i nacionalnooslobodilačkim težnjama naroda.

Kada se u okrilju historiografije nađe ovako značajna analitička studija, uvek su mogućna nadograđivanja na koja asocira njena impresivna činjenička sadržina, i to u više pravaca: putem dopunskih istraživanja i uopštavanja socijalne, političko-psihološke i međunarodne strane događaja, interdiscipliniranim prilazom i inspirisanjem istraživanja stručnjaka ostalih društvenih nauka.

Branko Petranović

**PRILOZI ZA ISTRAŽIVANJE HRVATSKE FILOZOFSKE
BAŠTINE, br. 3–4, godište II. Centar za povijesne znanosti
Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za povijest filozofije**

Pred nama je drugi dvobroj časopisa *Prilozi* s nizom zanimljivih studija čiji autori ne sustaju u nastojanju da potpunije osvijetle hrvatsku filozofsku baštinu i naše doprinose razvoju svjetskog mišljenja.

Prof. Vladimir Filipović nastavlja i donekle rezimira ono o čemu je šire govorio u prvom dvobroju *Priloga*, ističući našeg Matiju Vlačića kao začetnika suvremene hermeneutike i strukturalizma, a Franjo Zenko razmišlja o problemu metode i filozofskoj potki prirodoznanstvenih istraživanja nama gotovo nepoznatog Rabljanina Marka Antuna Dominisa. Zvonimir Šojat prilaže raspravu o filozofskoj teoriji volje Jurja Dragišića (u svjetskoj literaturi poznatijeg pod imenom Georgius Benignus de Salviatis), Erna Pajanić piše o dubrovačkom filozofu iz 16. st. Antunu Medi, a Dunja Tot-Šubajković o odjecima renesansne filozofije u dramskom pjesništvu našeg Marina Držića. Tu su i prilozi Hede Festini o Petrićevoj filozofiji umjetnosti i slobode, Marije Brida o interpretaciji Jurja Dubrovčanina Aristotelova tumačenja pokretača prvog kruga, pa Serafina Hrkaća o Nikoli Modruškom, Mihaele Girardi-Karšulin o Frkićevoj interpretaciji tvorbe i tvorenja u Aristotela, te Žarka Dadića o prirodofilozofskim rukopisima u franjevačkim samostanima u Zadru, Varaždinu, Košljunu i Kamporu. Na kraju je i rasprava o Kačićevim »Elementa peripathetica« našega filozofskog historika pok. Alberta Bazale s uvodom urednika časopisa Vladimira Filipovića, te prikazi nekoliko filozofskih knjiga, nama zanimljivih i vezanih uz našu filozofsku historiografiju, objavljenih stranim zemljama.

U prilogu Vlačićevoj hermeneutici i njenim dometima prof. Vladimir Filipović već u početku ističe kako mu je namjera da »ukratko podvuče izvornost, razložitost i domet ovog kulturnopovijesnog značajnog (Vlačićevog — Z. K.) priloga razvitku evropske znanstvene svijesti« i da ukaže na one sjajne elemente koji su u Vlačićevoj metodologiji bili involvirani, iako ne do kraja i striktno izloženi, no bez kojih se suvremena hermeneutika ne bi mogla ni pojmiti. I ne samo to, nego štoviše, u samom izvorištu i utemeljenju hermeneutike u Vlačića otkriva prof. Vladimir Filipović sva ona njena današnja proširenja iz semantičke i ontološke u ontičku sferu, koja rezultiraju njenim spajanjem s fenomenološkom metodom